

ПОМИРИТЕЛНО ПРАВОСЪДИЕ В БЪЛГАРИЯ – ОГРАНИЧЕНИЯ НА СРЕДАТА

гл. ас. д-р Румен Петров

Summary: Restorative Justice in Bulgaria – Limitations of the Environment

Some of the elements of a sustainable restorative justice politics will be presented – at the intersection of jurisdiction, law, education, social work, local governance etc. An analysis of these will be suggested with the aim of a realistic planning of the change and of preserving its core values.

Key Words: *Critical Criminology, Law, Pedagogy, Punishment, Restorative Justice, Social Work,*

„Възстановително правосъдие“ звучи красиво. Нещата се оправят и то по един справедлив начин. Нарушителите си извличат поука, а жертвите получават защита на своите права. Звучи приемливо както отъясно, така и отляво на политическия спектър. Близо до наказанието, но без някои от лошите странични ефекти. Не е изненадващо, че системата се посреща толкова топло⁵⁵².
Нилс Кристи

1. Първи възглед

За възстановително правосъдие (ВП) в България се знае от десетки години, главно в средите на специалисти по наказателно право в преводи от руски език. В началото на XXI-ви век ВП набира скорост и влиза в обхвата на политиките на ЕС⁵⁵³. Според доайена на ВП в България – професор Добринка Чанкова – ВП е „нова, по-хуманна парадигма на наказателното правосъдие, в чиято основа стои идеята за възстановяването на вредата, на жертвата и извършителя на престъплението, на баланса и спокойствието в обществото, и не толкова на наказанието“.

Според нея ВП е „елемент от наказателно-правосъдната система“ и „е отговор на потребността от съществена промяна в начините за наказване на престъпленията.“ Каква е тази потребност и на какво се дължи тя? Според професор Чанкова

„В определен момент общественото съзнание изисква радикални мерки за заличаване пасивите на традиционния модел на противодействие на престъпността. Явява се потребност от нещо ново, което да поеме, да укроти и неутрализира общественото неудовлетворение. Възстановителното правосъдие /ВП/ е това ново, то именно се оказва адекватният отговор на тази потребност.“

⁵⁵² КРИСТИ, Н. *Думи за думите*. В. „Култура“, бр. 31 (2823), 18.09.2015.

⁵⁵³ ЧАНКОВА, Д. *Приложението на медиацията в Норвегия – един пример за по-хуманно третиране на жертвата и извършителя на престъплението*. Правна мисъл, 1999, № 3; ЧАНКОВА, Д. *Възстановителното правосъдие – все по-възможно*. Правен свят, 2008, кн. 2; ЧАНКОВА, Д. *Обзор на международните инструменти по възстановително правосъдие и медиация между жертвата и извършителя на престъплението*. Правна трибуна, 2008.

Ключова ценност в разбирането на професор Чанкова за ВП е **наказанието**. Отговорът на престъплението е наказание и това е така естествено, като от едното да следва другото. Престъплението обосновава наказанието и обратно: наказанието е следствие на престъпление (грешка, грях) – етическа позиция, позната от Християнството, поне. Пак според проф. Чанкова ВП се разглежда като подход в полза на жертвите на престъпления, като под жертва на престъпления тя разглежда онези участници в социалната ситуация престъпление⁵⁵⁴, когато тя се разглежда от гледната точка на институцията съд и по-специално – от неговата част, обособена като наказателен процес. Онези, които получават наказание за постъпки, квалифицирани като престъпление са определени като извършители (на престъплението). Те имат или нямат субективно отношение към постъпката си, определена от закона като престъпление. Това отношение се нарича *вина*. Обектите на техните, квалифицирани като ощетяващи, деяния са потърпевши или жертви – индивиди или групи (общество с неговите норми и/или материални ценности). Вероятно това го знае всеки първокурсник по право. Дали, обаче, знае и повече от това? Може ли да подложи на критика тази позиция? С помощта на кои критици?

Професор Чанкова е адвокат на възстановителното правосъдие в България и като такава е важно да открием основанията, с които тя защитава ВП. Според мен те са общо-административни и виктимологични. Под едното разбирам позицията, че препоръките на висшестоящите органи на управление трябва да се спазват. Под другото – позицията, че в ситуацията на престъпление правата на жертвата не са добре защитени и затова е важна Директива 2012/29/ЕС на Европейския парламент и на Съвета на ЕС от 25 октомври 2012г. за установяване на минимални стандарти за правата, подкрепата и защитата на жертвите на престъпления и за замяна на Рамково решение 2001/220/ПВР на Съвета.

Като цяло, професор Чанкова застъпва тезата, че „традиционно ВП се разглежда като инструмент преди всичко в полза на жертвите на престъпления.“

В своята статия⁵⁵⁵ професор Чанкова излага притесненията на политическото управление на ЕС от вторична ревиктимизация на жертвите на престъпления в хода на ВП или от „недостатъчност“ на нещо, което не става докрай ясно:

„От известно време все повече се засилва гласът на адвокатите и движенията за защита на жертвите, които твърдят, че възстановителното правосъдие е предимно ориентирано към извършителя и в по-малка степен към жертвата. Според тях нерядко жертвата се използва за рехабилитация на извършителя и дори понякога е принуждавана да се съгласи да приеме само извинение. Въпреки, че злоупотребата с жертвите за други цели може и се случва в Европа и по света, това не е истинското лице на възстановителното правосъдие, а само едно лошо негово прилагане, противоречащо на принципите му.“

Друга опасност, която професор Чанкова съзира са правни професионалисти, като например адвокатите, защото извънседебното или първоинстанционно решаване на конфликта, обект на спора „крие риск за техния монопол на професионални „конфликт-мениджъри“, който дълго време им е принадлежал. Едноинстанционните възстановителни процедури не благоприятстват финансовите интереси на адвокатите.

⁵⁵⁴ Според Наказателният кодекс (чл. 9, ал. 1) „Престъпление е това общественноопасно деяние (действие или бездействие), което е извършено виновно и е обявено от закона за наказуемо.“ Обществената опасност на деянието е мяра за отрицателното му въздействие върху съществуващите обществени отношения. Според чл. 10 на НК общественноопасното деяние „застрашава или уврежда личността, правата на гражданите, собствеността, установения с Конституцията правов ред в Република България или други интереси, защитени от правото.“

⁵⁵⁵ ЧАНКОВА, Д. *Кой все още се страхува от възстановителното правосъдие в България?* Право, Политика, Администрация., том 1, 2014, бр. 1.

Законът на правото или правото на закона

Поради това те имат интерес от маргинализирането и изолирането в периферията на наказателноправосъдната система на възстановителното правосъдие.“

В съвсем актуалния обзор на състоянието на ВП в България професор Чанкова изтъква следните промени в политиките, които създават среда, благоприятна за ВП:

Благоприятни промени	Неблагоприятни фактори
Възходът на медиацията в България, започнал през 2003 г. с Актуализираната стратегия за реформа на българската съдебна система, последван от Националната концепция за реформа на наказателното правораздаване през 2004, в която са предвидени „нови алтернативни процедури, в това число медиацията като основен инструмент на ВП.“	Въпреки че в Закона за медиацията още в 2004 г. е предвидено, че тя се прилага и в случаите, посочени в Наказателно-процесуалния кодекс, в НПК от 2005 г. медиацията по наказателни дела не бе уредена и все още няма регламент в тази посока, въпреки множеството инициативи на академичния и неправителствения сектор.
Въвеждането на наказанието пробация през 2005 г.	Макар че в повечето правни системи пробацията се разглежда като инструмент, с който се постигат възстановителни цели и спрямо извършителя, и спрямо жертвата, у нас неговият административен и репресивен характер доминира.
Създаването на Национална стратегия за подпомагане и компенсация на пострадалите от престъпления през 2006 г., в която се предвижда и медиацията като право за жертвите на престъпления.	Въпреки това, медиацията по наказателни дела, като универсален инструмент на възстановителното правосъдие, отново не намери място в приетия и започнал да функционира на 1 януари 2007 г. Закон за подпомагане и финансова компенсация на пострадалите от престъпления.
Формулираната през 2011 г. концепция за детско правосъдие, „в която изрично се сочи, че възстановителните мерки следва да имат приоритет пред наказанието.“	Въпреки това, все още действа Законът за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните от 1958 г., в който има само елементи с възстановителен характер.

Според проф. Чанкова „е налице начална просветеност у обществото и готовност от страна на правоприлагащите органи да приложат по-специално медиацията по наказателни дела“. Не съм съгласен, особено не и преди да се уточнят разликите между медиацията и помирието.

Концептуалната матрица, върху която професор Чанкова полага своята защита на ВП, е тази на **медиацията**. Не случайно тя разглежда работата на Националната асоциация на медиаторите (НАМ) като основополагаща ценностите и практиките на ВП в България в рамката на въвеждане на медиацията по наказателни дела – промяна, за която група от учени, представители на съдебната и изпълнителната власт, неправителствени организации и др., е изготвила законопроекти за изменение и допълнение на Наказателно-процесуалния кодекс в тази насока (Чанкова, 2014). Подкрепа в тази насока НАМ е получила от Българо-германска конференция по медиация през 2008 г.

Въпреки това, проф. Чанкова вижда политическа съпротива и като агент на тази съпротива тя разпознава Министерството на правосъдието, отговорно за разминаването между „думите“ (на обещанията пред ЕС) и „делата“ (на приложението в български условия) за ВП. В заключение професор Чанкова припомня, че “ВП разтоварва органите на наказателното производство. С отклоняването на една голяма група дела

към възстановителни процеси те могат да концентрират вниманието си върху останалите дела, това съкращава сроковете за решаването им и повишава качеството на правосъдието. ВП предоставя адекватна защита на правата и интересите на жертвите, каквато защита другите процесуални механизми не могат да осигурят. Без съмнение, ВП способства за рехабилитация и реинтеграция на извършителите и особено на непълнолетните. То е по-рентабилно и за обществото.”

В духа на административно-наказателната парадигма за конфликта проф. Чанкова заключава че „ВП няма за цел и не е в състояние да замести изцяло традиционното наказателно правосъдие, а по-скоро цели да го допълни разумно. Не може утопично да се вярва, че всички пасиви на правосъдието ще бъдат компенсирани с въвеждането на ВП. Инкорпорирано в системата на наказателното правосъдие, като негова интегрална част, ВП обаче действително може да доведе до постигането на по-добри резултати - повишаване удовлетворението на жертвата, икономия на наказателна принуда, избягване на излишния процесуален формализъм, бързина и т. н.“

Защо професор Чанкова „обещава“ на евентуалните критици на ВП, че няма за цел и че не е в състояние да замести НП? Защо „обещава“ само да го допълни *разумно*? Кое би било неразумно допълване? Аболиционизмът? Кои са *пасивите* на правосъдието? Сигурно са много, но проф. Чанкова не ги засяга и това е забележително и тъжно. Защо ВП да бъде *инкорпорирано* в системата на НП? Как – като чужда тяло или като интегрална част? Какво да очакваме след като всяко интегриране променя и „госта“ и „гостоприемника“? Какво значи *удовлетвореност* на жертвата? Много жертви на престъпления искат просто извършителите да страдат повече? За каква точно удовлетвореност става въпрос? Какво значи „икономия на наказателна принуда“? Прилича на евфемизъм. Как изглежда *излишъкът* на тази принуда? Още повече роми в затворите ни? Каква е опасността от *излишния* процесуален формализъм? Как изобщо изглежда той? Вероятно задавам тези въпроси като неюрист. Голяма част от теоретичите и практиците на ВП, обаче, не са „чисти“ юристи. Те са религиозни водачи, социални активисти, защитници на бедните и онеправданите.

Мисля, че езикът на професор Чанкова е език в подкрепа на ВП, който идва да предаде на по-долните нива в социалната организация, основания, знания, вече създадени другаде. Така действат в централизираните социални организации като бюрократичните администрации. Армията е класически пример. Началникът там знае. И на основата на това знание издава нареждания. Изпълнението се мотивира чрез наказване при отклонение от знанието, кондензирано под формата на заповед, нареждане. Това е позната организационна култура. Става въпрос за „административно-наказателна парадигма“ на организация на социалните отношения. Нейните социално-психологически последици се обобщават с понятието институционализъм⁵⁵⁶.

⁵⁵⁶ Институционализмът е последица от продължително упражняване на власт над човек в отношения с други хора. Вместо зачитане и взаимно опознаване между участниците в социалната връзка, и на тази основа – изграждане на идентичност на човек в **сигурна** среда, при институционализма имаме обратното. Сиропиталищата, затворите и психиатричните болници са класическият пример. Вместо лична връзка те предлагат анонимност. Вместо избор и участие, те предлагат власт. Вместо въображение и риск, те предлагат пасивност. В условия на институционализъм хората изграждат различни нива на недоверие и отчужденост към света на хората. Тези форми могат да придобият различни форми/поведенчески стратегии. На практика това са стратегии за справяне с дистреса (страданието). При някои от тях водещо е антисоциалното поведение, други са разрушителни за самата личност (депресия, зависимост и др.). Класици в социалната критика на властта на институциите и отрицателните последици върху социалните връзки са Мишел Фуко и Ървин Гофман. Няма сериозни изследователи на вредното въздействие на затвора върху психиката на затворниците, които да не тръгват от тях. Дали се изучават в програмите по право в България ще кажат колегите, съавтори в настоящия сборник.

2. Втори възглед

В един от последните си текстове⁵⁵⁷ Нилс Кристи разглежда мисията на Норвежката система от общински комисии са работа с конфликтите като: „Не непременно за тяхното разрешаване, нито за възстановяване или за въздаване на правосъдие, а за работа с конфликтите – да се разкрие какво всъщност е станало, да се даде възможност на едната страна да разбере другата страна за това, какво всъщност е станало. Може би конфликтът ще стане по-поносим. Може би страните, а и цялата общност ще разберат повече.“

ВП не може и не бива да бъде мислено извън критиките на институционалната власт, започнали с особено ярки представители в лицето на философа Мишел Фуко⁵⁵⁸ и социолога Ървинг Гофман⁵⁵⁹, но приели особено човечен образ в текстовете и житейската кариера на Паоло Фрейре⁵⁶⁰, Иван Илич⁵⁶¹ и Нилс Кристи⁵⁶². Паоло Фрейре вижда в диалога метод за учене от опита в хода на съвместното живеене и опознаване на многото фактори, които влияят върху отношенията между хората. Така диалогът се превръща в средство за изучаване, за критическа рефлексия върху опита. Фрейре разглежда ученето като изучаване. Изучаването за него е като отношение към опита, а опитът възниква в резултат на проблеми и противоречия(конфликти). Тази гледна точка е в контраст с идеята, за ученето като инструктиране, като за пълнене на празни съдове данни, факти, правила („знания“).

Когато става въпрос за изучаване на социалния свят, смята Фрейре, това учене не може да не разгледа проблемите, които изтъкват отношенията от различни гледни точки. Авторитетът в подобно учене не е дидактичен (притежателят на единствената или вярната истина). Проблемите и фактите, и техните описания и смисли не се предварително ясни и по този начин – собственост на „учителя“, а откривани в хода на съвместно изучаване. Така ученето се превръща в акти на освобождаване. В либерализиращото учене всеки в събучителния процес учи другия или другите участници в процеса. Ставаш критичен мислител. Имаш партньор в това. Това е смъсълът на диалог, разбираан като среща между хората, опосредена от света в името на осмислянето на света. Подобен диалог е екзистенциална потребност – от връзка и разбиране, които са взаимно обусловени. Същият този диалог в служба на връзката и разбирането не може да съществува в условие на недоверие. Фрейре говори директно за любов към света и към хората, но понеже пиша за юристи, няма да събера сили да заста на зад тази дума. Само ще кажа, че от контактите ми с професор Кристи мога да допусна, че той не би се срамувал от тази дума, когато говори дори пред сурови хора като преподавателите по право.

Диалогът при Фрейре е предпоставка, условие за постигане на критическо мислене. Критическото мислене се основава на солидарността между хората и на качеството им на съавтори на социалната реалност, от която те са част. Реалността в мисленето на Фрейре не е статична категория а е процес, промяна. Разбирането на реалността е неразривно свързано с разбирането ни за нашите лични и колективни възможностите за действие и промяна и участие⁵⁶³.

⁵⁵⁷ КРИСТИ, Н. *Думи за думите*. В. „Култура”, бр. 31 (2823), 18.09.2015.

⁵⁵⁸ ФУКО, М. *Надзор и наказание. Раждането на затвора*. УИ "Кл. Охридски", София, 1998.

⁵⁵⁹ GOFFMAN, E. *Asylums: essays on the social situation of mental patients and other inmates*. Anchor Books, 1961.

⁵⁶⁰ FREIRE, P. *Pedagogy of the Oppressed*. Continuum, New York, 2007.

⁵⁶¹ ILLICH, I. *Deschooling Society*. Harper & Row, New York, 1971.

⁵⁶² КРИСТИ, Н. *Конфликтите като собственост*. В. „Култура”, бр. 43 (2792), 2014.

⁵⁶³ FREIRE, P. *Op. cit.*, p. 88.

Австрийският философ Иван Илич, друг известен предтеча на ВП, разглежда връзката между индустриалния капитализъм и властовия характер на основните социални институции на модерното общество. Като алтернатива на индустриалното, институционализиращо общество той развива идеята за обществото на взаимността⁵⁶⁴. Взаимността при Илич е антитеза на индустриалната продуктивност. Взаимността при Илич е израз на автономно и креативно взаимодействие между хората и между хората и тяхното обкръжение в контраст с предусловеното от индустриалното производство, ограничение в поведението и мисленето. Като такава взаимността при Илич е израз на индивидуалната свобода, осъществена в личната взаимна зависимост и така – дълбоко етична.

Илич вярва, че във всяко общество, щом като взаимността падне под определено ниво няма индустриална дейност, чрез която да може да посрещне по ефективен начин нуждите, което самото производство поражда в членовете на обществото.

Илич разглежда съвременното индустриално общество като общество, което жертва смисъла в името на продуктивността. Производството на стоки и услуги създава смисъл на обществения прогрес вместо взаимността. Технократичната катастрофа на отчуждението и преодоляването на неговите последици с още повече консумация, която да увеличава властта на институциите и отчуждението, което следва от това, може да бъде избегната, според Илич, чрез социални промени, които гарантират на всеки член обилен и свободен достъп до средствата на общността за постигане на взаимност и които същевременно ограничават свободата му само в полза на еквивалентната свобода на другите членове на общността. Съвременното индустриално общество подчинява онова, което е правилно с онова, което е добро за институциите. Справедливостта е принижена до равното разпределение на промишлени стоки. Индивидуалната автономия е недопустимо ограничена от общество, което определя максималното удовлетвоение за максимално многото като най-голямата консумация на индустриални стоки.

Оцеляването, по Илич, е важно, не е достатъчно да доведе до справедливост – може да се оцелее и в затвор. Справедливото разпределение на промишлените продукти е необходимо, но не достатъчно условие за развитие на взаимност, защото хората могат да станат затворници на техните собствени оръдия на труда. Условиата за взаимност са онези структурни промени, които правят възможно справедливото разпределение на безпрецедентната **власт** на институциите.

Концентрацията на властта, започнала някога с развитието на имперската социална уредба и която води до високи нива на производителност, е и известна с невероятната си възможност за абсолютна власт на хора над хора в безпрецедентни мащаби от (плантациите от роби и/или затворници, които да изграждат гръбнака на производителните „чудеса“ на тези общества). В мисленето на Илич пост-индустриалното общество трябва и може да бъде създадено така че ничия способност за себеизразяване да не изисква като условие за своето случване принудителния труд, принудителното учене или принудителната консумация на някой друг. Съвременният свят е разделен на едни, които нямат достатъчно и на други, които имат повече от достатъчно. Според метафората на Илич – на онези, които са изблъсквани от пътищата от автомобилите и онези, които управляват автомобилите.

В най-известната си критика на индустриалното общество Илич разглежда училищната институция като задаваща светоглед, който не обслужва личната свобода, солидарността и критичното мислене за света. Вместо това, училището създава нагласи за участие в един свят на **структурна корупция**. В тези условия хората са

⁵⁶⁴ ILLICH, I. *Tools for conviviality*. Harper & Row, New York, 1973.

предоставили на институциите, които обслужват индустриалното общество да определят техните ценности и житейски смисли. Такъв свят, вече е видно – повече от тридесет години след текста на Илич - е дълбоко разрушителен към самия себе си – етически, политически и екологически. Задълбочаващото се от индустриалната парадигма разделение (на труда, на ролите, на продуктите и т. н.) предоставя властта на институциите, вместо на хората. Вече е трудно, припомня Илич, да си представим високи социални постижения без високи индустриални резултати. Училищната среда, училищната програма и етос носят потребностите на индустриалното производство, което не се интересува от качеството на съвместния живот и чувството за смисъл между хората. Институциите манипулират обществените нагласи в своя полза и в крайна сметка водят до задълбочаваща се криза на околната среда и социалната свързаност⁵⁶⁵, както светът днес – в 2016 г. – приема все повече за факт. Четиридесет и четири години след предупрежденията на Илич, бягството от разговора⁵⁶⁶ вече е ендемично.

В обобщение – генеричното възстановително правосъдие „по Фрейре, Илич и Кристи“ се различава дълбоко от възстановителното правосъдие „по Чанкова“ и това не е само проблем на уважаемата колега. Без разбиране на дълбоката криза на социалността, която поне у нас, се усеща чрез задълбочаващата се корумпираност на политическия живот, недоверието в демокрацията, трудността да управляваме границите на автономността си, екологичните безпомощности и т. н., възстановителното правосъдие ще се превърне в чиновническа програма, в празна обвивка, която служи на институциите, но не и на хората за да правят живота си по-съвместен, разбираем и добър.

Нилс Кристи⁵⁶⁷ смята че вместо понятието „възстановително правосъдие“, което е помпозно, свръхобещаващо и затова – подвежащо можем да разглеждаме помирителните комисии като „съвети за **работа** (курсивът мой – б. а.) с конфликти“. Типично в негов стил той смята, че „това е по-малко героична терминология, но освен това е и терминология, по-малко податлива на злоупотреби и подвеждащи очаквания.“

3. Каква е ситуацията в България?

3.1. Училищата

Училищата в България чакат своята реформа от повече от 15 години. Реформата на училищата се мисли неизменно като отговорност на институциите и като такава е неизменно жертва на институционалните интереси и ограничения на основните властови актьори (политико-индустриална олигархия, безкритична към властта и затворена по своему академичност, авторитарни синдикати и т.н.). В резултат на това парите, които влизат в училищното образование растат, а социалното разделение⁵⁶⁸ и неудоволетовеността от училищния опит расте. Авторитарността⁵⁶⁹ на училищното образование не се преодолява. Централизмът остава водеща парадигма. Бедните отпадат, а богатите се затварят в ексклузивни частни лицеи, които образоват основно кандидати за бюрократични мандарини с малко или липсващи идеи за обществено добруване. В тези условия ВП има шанс по периферията на системата – там, където

⁵⁶⁵ УИЛКИНСЪН, Р., К. ПИКЕТ. *Патология на неравенството*. Изток – Запад, София, 2014.

⁵⁶⁶ TURKLE, S. *The Flight From Conversation*. The New York Times, 22.04.2012.

⁵⁶⁷ КРИСТИ, Н. Думи за думите. В. „Култура“, бр. 31 (2823), 18.09.2015.

⁵⁶⁸ ПЕТРОВ, Р. *Резултатите от PISA и различните начини, по които мислим образованието на децата и юношите в България. Пропускаме ли нещо?* Демократичен преглед, София, 2011.

⁵⁶⁹ ПЕТРОВ, Р. *Отношенията в съвременното българско училище*. В. „Култура“, 2003, бр. 35.

съвместното живеене има повече стойност от социалната промоция (придвижване нагоре по социалната стълбица).

3.2. Университетите

Социалната критика все още не вирее в университетите. Голяма част от формулираните реформи се раждат в т. нар. НПО сектор, където много от академичните кадри си доработваме, въпреки, че много от нас лесно се превръщат в добре платени държавни съветници с малко реална полза като ефективни критици на статуквото. Говоря от опит. Обучението по социална работа, върху което имаме поглед със сигурност е болно от този „синдром“. За обучението по право, вероятно могат да се направят проучвания.

В проведената през 2013 г. среща⁵⁷⁰ на заинтересовани от правното образование, организирана от списание „Правен свят“, един от основните изводи е, че обучението по право страда от „остарелия начин на обучение, при което от студентите се иска да заучават законите, вместо да ги осмислят, в липсата на всякаква връзка с практиката“.

Надеждата, че новата стратегия за реформа на съдебната система ще адресира правното образование не се оправда. В Стратегията⁵⁷¹ е поставен главен фокус върху стажовете. Отново се разчита на държавните изисквания като средство за реформа на ценности и нагласи, на практическия изпит като средство за пресичане на връзкакарството и лошите мисли. Вътре в самото обучение остава малко пространство за избор, за критично мислене, за хуманитаристика, за философия, икономика, етика, човешки права, социална справедливост и изследователска работа (системна критика). Правото остава занаят, преподаван от „майстори“ на „чираци“, по подобие на медицината (с аналогични на правото спадове в обществената си репутация и подозрения (?) в тежка морална криза и постоянен конфликт на интереси).

3.3. Затворите

Затворите в България като цяло са зле.

В това не правят изключение от останалите институции, които управляват човешка зависимост (медицина, социални грижи, образование). Знае се, че България е на едно от първите места в Европа по пренаселеност на местата за лишаване от свобода, че затворниците имат малко и незащитени условия на труд, че въпреки многото неграмотност сред лишените от свобода, образованието в местата за изтърпяване на наказанията е лошо и пренебрегвано, както и медицинските грижи (в това число и психиатричните⁵⁷²)⁵⁷³. Работата на затвора не представлява особен интерес за българската общественост. Дейността на дългогодишни активисти⁵⁷⁴ не е популярна⁵⁷⁵, не се популяризира, не се познава в университетите и в медиите. Сигурно става въпрос за нагласи, разбира се. Знаем, че в рамките на съществуващото законодателство се очаква доста по-активно внимание на местни институции като съда

⁵⁷⁰ <http://legalworld.bg/30274.obuchenieto-po-pravo-v-bylgariia-vse-oshte-se-systoi-v-zauchavane-na-zakonite.html>.

⁵⁷¹ Актуализирана стратегия за продължаване на реформата на съдебната система, 2014 г.

http://www.justice.government.bg/Files/strategia_MS_635569122146613305.pdf.

⁵⁷² ТОМОВ, Т., R. Petrov. (2009) *Bulgarian country profile in Salize*. Н. - J. Dressing. Harald Mentally Disordered Persons in European Prison Systems. Needs, Programmes and Outcome (EUPRIS), Pabst, Germany.

⁵⁷³ ЙОРДАНОВА, М. и др. *Пенитенциарната политика и система в Република България*. ЦИД, София, 2011.

⁵⁷⁴ <http://pfbulgaria.org/restorativejustice/> .

⁵⁷⁵ WILSON, M., C. LANSKEY. *European Communities of Restoration Groundwork Report*, 2015

и местната власт към подобряване на живота на лишените от свобода във и извън затвора. Дали това се случва и какъв е ефектът от тази роля, не се знае и не представлява интерес за граждани, специалисти и академици. Препоръки за промени в затворите са направени⁵⁷⁶. Езикът, на който са направени, обаче е езикът на институциите. Точно в случая със затворите, които са архетип на институционалната власт и злоупотребата с нея, очакванията, че за затворите и затворниците ще има грижа, основана на гражданско участие и солидарност, са малки. Тук е мястото да отбележа, че известната Норвежка затворническа система почива на повече от 40 годишна традиция⁵⁷⁷ на активен диалог между всички заинтересованите страни в сложния, етично противоречив и дълбоко болезнен процес на лишаване от свобода.

3.4. Общностите

Гражданското общество у нас и особено онова, което съставлява гръбнака на местното самоуправление и участие е слабо до степен на неавтентичност и манипулираност⁵⁷⁸. Причините за това са различни⁵⁷⁹, но ефектът е силна централизация на управлението, липса на автентична местна власт и като следствие – зависимост и корумпиране на местния социален и политически живот. Не е изненада тогава, че съществуват „значителни очаквания по отношение на ролята на държавните и общинските институции да решат правните проблеми на хората. В същото време относително малка част от публичните институции имат мисия да решават правни проблеми. В резултат съществува осезаемо напрежение между очакванията на гражданите и правомощията и възможностите на институциите. Търсенето на причините за свръхопачкванията по отношение на институциите е извън обхвата на настоящото изследване. Факт е обаче, че разминаването между гражданите и институциите на плоскостта на правните проблеми води до подкопаване на устоите на социалната организация. От една страна, се наблюдава липса на доверие в институциите, а от друга, в много публични организации част от организационната култура е разбирането, че гражданите имат непосилни претенции”⁵⁸⁰.

Макар че докладът на Институт „Отворено общество” твърди, вероятно с право, че „в България няма институция, в която гражданите да могат да получат съвет за проблема си без значение от вида му”⁵⁸¹ идеята, че същите тези граждани могат да получат (и на практика получават) съвети от другите граждани не се разглежда кето подходяща за посока на развитие на местните граждански общности. Разчита се на вездесъщият интернет, въпреки всичко.

Колко далеч сме от ето тази⁵⁸² критика на общностния живот:

„Хората в по-малка степен са свързани помежду си в тесни социални мрежи, където се изправят срещу всички значими роли на другите значими хора. ... Наистина

⁵⁷⁶ СТОЯНОВ, Д. и др. *Всеки има право на втори шанс! Проблеми при социалното включване на бивши лишени от свобода*. 2015.

⁵⁷⁷ MATHIESEN, T. *About KROM – Past – Present – Future*. 2000, <http://krom.no/hva-er-krom/>.

⁵⁷⁸ MILLER, C., J. HOWARD, A. MATEEVA, R. PETROV, L. SERRA, M. TAYLOR. *Toward a Typology of Civil Society: Understanding Non-government Public Action* (in Enjolras, B. and Sivesind, K.H. (2009) *Civil Society in Comparative Perspective*, Emerald, Bingley, UK).

⁵⁷⁹ PETROV, R. *Collaboration and Vulnerability. A Psycho-social study of the emerging Concept of Community Development. A Bulgarian Case*. Lambert, Germany, 2011.

⁵⁸⁰ ГРАМАТИКОВ, М. *Изследване на правните проблеми в България по метода на justiciable events*, Институт Отворено общество, София, 2010.

⁵⁸¹ ГРАМАТИКОВ, М. Цит. съч., с. 46.

⁵⁸² КРИСТИ, Н. *Конфликтите като собственост*. В. „Култура”, бр. 43 (2792), 19 декември 2014.

знаем по-малко за хората и имаме ограничени възможности да разберем и предвидим тяхното поведение. Ако възникне конфликт, ние сме по-малко способни да се справим със ситуацията. Не само професионалистите са способни да отнемат конфликта и са подготвени за това – ние самите сме склонни да се откажем от него. На второ място, сегментирането води до разрушаването на определени конфликти, преди дори да са започнали. Деперсонализацията и мобилността в рамките на индустриалното общество стопяват някои значими условия за възникването на живи конфликти – конфликти между страни, които значат много за всяка една от тях. По-конкретно имам предвид престъпленията против честта на други хора – обидата и клеветата.“

Ами далеч сме.

Затова всички усилия за връщане на загубеното достойнство на съвместния живот си струват усилията. Помирителните (възстановителни) практики, които връщат етичните стандарти обратно на хората и правят физическото съседство съвместното живеене, са една добра стъпка в тази посока. И това, според мен, е особено важно за всеки адвокат на ВП в България, независимо от това как ще назовем подхода.

3.5. Полицията

Изследването на Институт „Отворено общество“ припомня за една от важните характеристики на аномичните (по Дюркем) български общности. Става въпрос за неподвластността и латентната ожесточеност на комуналния живот в България. Когато спорим, ние - участниците в българския общностен живот – търсим победа. Това ни води при една от най-авторитарните и конституционално безконтролни публични институции – прокуратурата. Тя, според изследването, е „удавена от междуличностни спорове. Те [прокурорите] нямат време да се занимават с престъпленията, а с брачни, междусъседски, какви ли не спорове.“ (Граматинов, 2010). С безконтролната, по конституция, прокуратура на своя страна всеки се надява да разсипе противника си. От това обществото и общността се отчуждава допълнително, а доверието в публичните институции не расте.

Обичайно полицията има много голяма роля в развитието на помирителните ценности. В страните със зрели култури на помирение преформулирането на проблемите в посока на по-малкия антагонизъм започва далече преди съда. През годините българската полиция е обект на различни опити за очовечаване. Една от трайните стратегии в тази посока (и също така – толерирана от самия полицейски апарат) е развитие на достъпността и прозрачността на работата на полицията⁵⁸³. Програмата „Полиция в близост до общността“ беше осуетена в зародиш още с превода⁵⁸⁴ си. В последствие от нея остана една, общо взето, куха обвивка най-вече поради непроменената свръхцентрализация⁵⁸⁵ на институцията МВР. В последните години политическият елит в лицето на редуващите се финансови министри се опитват да „реформират“ МВР счетоводно – като се опитват да се аргументират с раздутия щат и неспецифични разходи. Финансовите аргументи се разбиват от политическото приятелство на управляващата класа в репресивните органи отдавна у нас. Сигурно затова в последния публичен отчет за дейността на МВР (2014 г.) направлението „Полиция в близост ...“ липсва напълно.

⁵⁸³ ИВАНОВА, И. и др. *Какво (не) знаем за МВР*. Институт „Отворено общество“, София, 2009.

⁵⁸⁴ Community policing се преведе като „Полиция в близост до обществото“. Издава сериозното непознаване и отчуждение от ценностите на местното самоуправление. Цивилизационна липса, която не може да бъде запълнена с прост трансфер на понятия, но с личен и колективен *опит* от местно самоуправление.

⁵⁸⁵ ПОПОВ, Ст. и др. *Държавата МВР*. Риск Монитор, София, 2015.

Гласовете на децентрализацията⁵⁸⁶ са неособено популярни и все пак – доста нови: „като цяло полицията, националната полиция трябва частично, много разумно и внимателно, подчертавам частично, да се децентрализира и обвърже с общинските власти, с кметовете.“

Подкрепата за тези гласове е много важна и академичните среди имат голям дълг в тази посока.

Полицейското образование има нужда да се отвори към света на хората и това се разбира в средите на специалистите⁵⁸⁷ там:

„Колкото и шаблонно да звучи, смятам, че реформата в МВР трябва да започне с образованието и подготовката на служителите от системата на МВР. Репродуцират се стари непотребни знания и умения на служителите. И така се продължава вече 25 години. Така че, ако искаме да реформираме нещо, трябва наистина оттам да се почне - нови умения, нови знания, нови похвати, нови технологии, всичко това трябва да започне оттам.“

3.6. Съдът, и особено районният съд, като среда за помирително мислене и действие

Макар и много бавно съдебната реформа започва да става понятна на непрофесионалистите – на гражданите, които са смисълът на съда като институция за предвидимо и справедливо уреждане на спорове. Засега успехът е много малък. Протестите от 2013 г. дадоха енергия на процеси на формулиране на визия за по-справедлива съдебна уредба. Първият сериозен парламентарен политически сблъсък с политико-олигархичната класа се случи тази късна есен. Засега победи олигархията и това доведе до оставката на правосъдния министър Хр. Иванов. Това, и не само, стана повод гражданите да почнем да осмисляме критично съдебната система. Това е голяма стъпка и колкото повече от нас успеем да развиваме тази своя способност, толкова по-добре. Очаквам професионални, граждански и академични организации да се събудят за будителство и системно критично мислене в тази посока.

Една от областите на реформата, която обещава, ако се осъществи, да допринесе много за промяна на нагласите към конфликта е ролята на районния съд. Дори и силно критикувана съдебна институция каквато е Висшия съдебен съвет започва да припознава това⁵⁸⁸. В последния си доклад по този проблем ВСС разпознава, съществуващите по света, „съдилищата в общността“, „съдилищата, фокусирани върху проблема, (СФП) (problem-solving courts) като способни да „организируют процес на взаимодействие и събиране на информация, който дава възможност да се разбере проблемът/проблемите, които са в основата на непосредствения спор. Това се прави с идеята, че тези проблеми, оставени неразрешени, могат да доведат до нови спорове (конфликти, престъпления).“

Това е ново, според някои - добре забравено старо – разбиране за мисията на съда в ежедневието. Как и дали това разбиране за районния съд ще се приведе в действие предстои да видим. Добрата новина е, че всеки е свободен да допринесе за това ако го подкрепя.

⁵⁸⁶ ПОПОВ, Ст. *Трябва да знаем за какво служи МВР в институционален план*. В. „Капитал“, 13.02. 2015.

⁵⁸⁷ ГЕОРГИЕВ, Хр. *Реформата в МВР трябва да започне с образованието и подготовката на служителите от системата на МВР*. В. „Капитал“, 13.02. 2015.

⁵⁸⁸ Висш Съдебен Съвет, Доклад за Значението на районните съдилища в структурата на съдебната система. Критерии за промяна в съдебната карта на районните съдилища. Приет от ВСС с решение по Протокол № 40 от 15.07.2015 г.

3.7. Наказателната репресия и острата необходимост от нейната критика

Склонността на хората да подкрепят мерки, които увеличават наказателната репресия расте в периоди на несигурност а настоящият е такъв. И България не прави изключение в това отношение. Според наказателния адвокат Даниела Доковска:

„Свидетели сме на постоянно ожесточаване на наказателната репресия, макар за сведущите да е ясно, че ръстът на престъпността зависи от криминогенните фактори, а не от тежестта на санкциите⁵⁸⁹.

Процесът не засяга само нашата, общо взето - млада, демокрация, но дори и доста по-зрели. Един също толкова авторитетен криминолог (и колега на професор Кристи от Университета в Осло) – проф. Томас Матисен - припомня това в последната си статия⁵⁹⁰. Ключови за него са:

1. Склонността на системите за надзор и наблюдение да разширяват обхвата на дейността си без съответния публичен контрол над това. Примерите, които той привежда, са наистина много: случаят Verizon в САЩ, програмата Prism на Агенцията за национална сигурност, разкритията на Е. Сноудън и атаките срещу вестник Гардиън, развитието на Шенгенските информационни системи, на Европол и др.).

2. Съдебното производство, което позволява “доказателства, събрани чрез наблюдение по подозрение например в тероризъм, да бъдат използвани за доказване на друго престъпление, като да речем укриване на данъци, ако то е разкрито при същото наблюдение.”⁵⁹¹.

3. Затворите, с които съдът е склонен да наказва повече хора и за по-дълго време без връзка с увеличаване на регистрираната престъпност. Без особени възражения, което е най важно!

3.8. Ученето от опита и социалната критика

Опитът от много реформи у нас носи важни поуки⁵⁹². Дали тези поуки стават полезно знание, дали се преподават в университетите, дали ние, преподавателите, развиваме в нашите студенти критично мислене с надеждата да доведат до успех начинанията, в които сме се провалили, е важна тема и може би си струва да се съберем около нея скоро?

Осмислянето на съдебната реформа предстои както предстои самата реформа. Първите стъпки⁵⁹³ в тази насока поставят ударение върху отчуждението към предлаганите промени и търсят обяснение в провинциалността (т. нар. догонваща менталност) на българската социално-политическа среда. Прави впечатление отдалечеността на социо-аналитичното мислене на досега изявените български учени от социалната критика, основана на ценностите на социалната справедливост.

Въвеждаме Нилс Кристи в България. Той е част от една впечатляваща традиция - на Паоло Фрейре, Иван Илич, Мишел Фуко и др. Тези автори все още не са част от обучението по право, по педагогика и по социална работа в България. Не вдъхновяват

⁵⁸⁹ ДОКОВСКА, Д. *Слово при представяне на книгата на Нилс Кристи „Предела на страданието“*. В. Дневник, 21.11.2015.

⁵⁹⁰ МАТИСЕН, Т., *Върховенството на правото под натиск*. Адвокатски преглед, 2016 (под печат).

⁵⁹¹ Пак там.

⁵⁹² ДИМИТРОВ, Г. (ред.) *Държавата срещу реформите*. Изток – Запад, София, 2004.

⁵⁹³ ХРИСТОВ, И. (ред.) *(Не)станалото правово общество в България*. Център за академични изследвания, София, 2012.

асистенти, доценти и професори. Студентите не ги познават. А в традицията на тази автори усетът за структурната корумпираност на властните институции е водещ ориентир. За общество, така уязвимо към властта на институциите като нашето, това е загуба. При Фрейре, Илич, Кристи има страст и етика, без която ВП наистина рискува да остане поредната *дума* в речника на институционалната власт.

Критичното социално мислене има или неуютен или липсващ дом в българската академия и това е задача за нашето поколение академични преподаватели, изследователи и граждански активисти. Възстановителното правосъдие е диалогично и критично социално действие на свързани чрез спор/конфликт граждани. Целта му не е единият да постигне победа и да елиминира другия, а да развият по-сложно и затова – по-човешко разбиране на ситуацията, в която се намират. Това е добре за хората и за човечността.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Опитахме се да изложим накратко една субективна гледна точка за гостоприемността на социалната среда в България към ценностите и практиките на възстановителното (помирително) правосъдие. Направихме кратък преглед на наличните български текстове и автори. Поставихме ударение върху общностите, училищата, полицията, съда, затворите и университетите като важни за ВП - едновременно - и *пространства* - и *актьори*.

Ако трябва да обобщим ограниченията, бихме казали, че имаме нужда от специална грижа за все още крехката традиция на системно критично мислене за живота, който водим.

Самото ВП е форма на такова критично мислене – в – диалог.

Нespoмената литература на български език за възстановителното правосъдие и помирителните подходи към конфликта:

ВЪЛКОВА, Г., Р. ПЕТРОВ. *Семейният конфликт и справедливото му разрешаване от съда*. Адвокатски преглед, 2015, бр. 4 – 5.

КРИСТИ, Н. *Може би бъдещето е някъде зад нас?* В. „Култура”, бр. 3 (2752), 24.01.2014.

КРИСТИ, Н. *Помирение или наказание?* В. „Култура”, бр. 7 (2756), 21.02.2014.

КРИСТИ, Н. *Възстановяване след зверствата*. В. „Култура”, бр.14 (2763), 11.04.2014.

КРИСТИ, Н. *Доверието като капитал*. В. „Култура”, бр. 12 (2804), 27.03.2015.

КРИСТИ, Н. *За смисъла от това да разбираш другия*. В. „Капитал“, 29.05. 2015.

КРИСТИ, Н. *Предела на страданието*, Сиби, 2015.

КРИСТИ, Н., Р. ПЕТРОВ. *Наказанието представлява причиняване на болка* (интервю). В. „Капитал“, 21.06.2014.

ПЕТРОВ, Р. *За възстановителното правосъдие*. Адвокатски преглед, 2014, бр. 4.

ЧАНКОВА, Д. *Възстановителното правосъдие. Сравнителноправен анализ*. Авангард Прима, София, 2011.

гл. ас. д-р Румен Петров е щатен преподавател в Нов български университет, департамент „Здравеопазване и социална работа”, Е-mail: r.petrov@nbu.bg.